

DİNİ İNANÇ VE DAVRANIŞLARIN İNSAN HAKLARI TUTUMU ÜZERİNE ETKİSİ: LİSE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Hasan KAPLAN (*)

Özet: Çalışmanın amacı lise son sınıf öğrencilerinin çeşitli insan hakları konusundaki tutumlarını anlamak ve bu tutumlar üzerinde dinin ne derece etkili olduğunu incelemektir. İslami geçmişi ve günümüzdeki sosyo-politik konumunu dikkate aldığımızda, Türkiye’de böyle bir çalışma yapmak, bir başka ifadeyle, Türk gencinin insan hakları konusunda ne düşündüğünü ve dinin buna olan etkisini anlamak oldukça önemlidir. Bu vesileyle, Türkiye’nin çeşitli illerinden 353 lise son sınıf öğrencisi üzerinde araştırma yapıldı. Çalışmanın ilk etabında yaptığımız çeşitli istatistiksel analizler anlamlı sonuçlar verdi. Ama her ne kadar önemli bir etkisi tespit edilse de dindarlık ve insan hakları tutumu arasındaki ilişki oldukça karmaşık bir yapı arz etmektedir. Çünkü dindar öğrencilerin insan hakları konusundaki tavrı onların dindarlık tarzına ve konunun mahiyetine göre farklılıklar arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Dindarlık, Ergen, İnsan Hakları Tutumu.

Relationship between Religious Beliefs & Behavior and Human Rights Attitudes among High School Students: Turkish Case.

Abstract: Objective of this research project is to understand the effects of religious attitudes and behavior on human rights attitudes among Christian, Muslim and secularized students in senior secondary school classes in various local contexts in various countries, while controlling for relevant population characteristics. Considering her distinct history and delicate socio-politic and geopolitics position in the region, Turkey is an important location to probe how religiosity effects the human rights attitudes of the youth. In this general frame, approximately 353 students from various high schools in Turkey were surveyed. Several statistical analysis were run. Analyses of the data yield to interesting findings. Although the result indicates that some aspects of the religiosity such as importance of religion, praying, and attending religious services have meaningful effect on certain human rights attitudes. However, the relationship between religiosity and human rights attitudes is quite complex.

Key Words: Human Rights, Religiosity, Adolescent, Human Rights Attitudes.

(*) Bu makale, Radboud Üniversitesi (Hollanda, Nijmegen) İlahiyat Fakültesi, Ampirik Din Bilimleri Bölümü tarafından insan hakları ve din ilişkisi üzerine yürütülen uluslararası bir çalışmanın Türkiye kısmına ait sınırlı bir incelemedir.
 (*) Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
 (e-posta: htkaplan@hmail.com)

Giriş

Başta hayat ve hürriyet olmak üzere barınma, sağlık, eğitim, yiyecek ve toplumsal hizmetleri de içeren onurlu bir yaşam düzeyine kavuşma; din, vicdan, düşünce ve ifade özgürlüğü; konuşma özgürlüğü; yasaların koruyuculuğundan eşit olarak yararlanma; barışçıl amaçlar için toplanma ve dernek kurma; çalışma, işini seçme özgürlüğü; evlenme, mal ve mülk edinme gibi İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin temellerini oluşturan bu prensipler, sivil toplumun en temel unsurlarından biridir. İnsanlığın büyük mücadeleler sonunda ulaştığı bu hakları kavramsal olarak üç gruba ya da üç ayrı kuşağa ayırmak mümkündür:

a. **Sivil ve siyasi haklar:** hayat hakkı, hürriyet, inanç özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, ifade özgürlüğü, özgür ve adil seçim, eşitlik gibi hak ve hürriyetler birinci kuşak insan hakları dediğimiz bu sınıfa girer.

b. **Ekonomik ve sosyal haklar:** Çalışma hakkı, mal ve mülk edinme hakkı, vasat bir hayat standardı, temel eğitim ve sağlık hakkı gibi haklar da bu ikinci kuşak insan hakları grubuna girer.

c. **Çevre ve kültürel haklar:** Temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı; kültürel, siyasi ve ekonomik gelişme hakkı gibi çevresel ve kültürel haklar da bu üçüncü kuşak insan hakları grubuna girer.

İnsan hakları dediğimizde akla Birleşmiş Milletler yoluyla uluslararası sözleşme ve anlaşmalarla korunan ve yukarıdaki gibi üç ayrı gruba ayırabileceğimiz bu temel hak ve hürriyetler gelir. Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi bağlamında ortaya çıkan bu anlaşmalar, Türkiye dâhil birçok devlet tarafından imzalandığı için yasal olarak bağlayıcıdır. Anlaşmaya imza koyan her ülke kendi sınırları içinde yaşayan insanlara bu hakları garanti eder. Örneğin, bu haklar çerçevesinde hükümetler vatandaşına barınak, yiyecek, sağlık ve eğitim hizmetleri vermelidir; vatandaşlarına din, dil, ırk, yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin eşit davranmalı, onların din, vicdan, fikir ve konuşma özgürlüğünü garanti etmelidir. İnsan Hakları sadece hükümetleri değil, vatandaşların birbiriyle olan ilişkisini de ilgilendirir ve bir takım sorumluluklar da doğurur. Örneğin hayat hakkı başkasını öldürmeme; konuşma hakkı başkasına konuşma fırsatı verme; din, vicdan ve fikir hürriyeti başkasının dini inancına, vicdani kanaatine ve düşüncesine saygılı olma sorumluluğunu gerektirmektedir.

1. İnsan Hakları Kimin Umurunda?

Günümüzde küreselleşmenin de büyük oranda katkı sağladığı önemli problemlerden biri insan hakları konusudur. Sadece son yirmi yıl içerisinde Avrupa'da, Balkanlar'da ve Orta Doğu'da yaşanan olayları dikkate aldığımızda gerek ulusal gerek uluslararası bağlamda insan hakları ihlalleri sıkça kamuoyu gündemini meşgul etmektedir. Çeşitli sivil, siyasi ve hukuki çalışmalara rağmen dünyanın birçok yerinde insan hakları ihlalleri devam etmekte, Gazze'ye insani yardım taşıyan Mavi Marmara gemisine İsrail'in uluslararası sularda saldırısı örneğinde de gördüğümüz gibi, uluslararası tartışmalara ve ciddi diplomatik gerginliklere de sebep olmaktadır (Moghaddam & Vuksanovic, 1990: 455-474) . Birleşmiş Milletlerin ve diğer uluslararası teşkilatların

yoğun çabalarına rağmen insan hakları konusunda, idealde olsa bile uygulamada henüz evrensel bir konsensüsün sağlandığı söylenemez.

Bireylerin ve grupların insan hak ve hürriyetleri konusunda farklı tutumlara sahip olmasını veya farklı derecede duyarlılıklar sergilemesini nasıl açıklayabiliriz? Dünyanın çeşitli yerlerinde sosyal psikologlar tarafından yapılan araştırmalar insan hakları tutumunun ve bu konularda duyarlılığın büyük oranda siyasi eğilim (Holsti, 2000) , liberalizm (Duckitt, 2001: 41-113), eğitim seviyesi (Barrows, 1981), yardımseverlik (Spini & Doise, 1998: 603-622) empati (Harff, 1987: 1-20) ve dindarlıkla (Getz, 1985) ilgili olduğuna işaret etmektedir.[†]

2. Din, Dindarlık ve İnsan Hakları

Dindarlık ve insan hakları tutumu arasındaki ilişkiyi irdeleyen ampirik çalışmaların sayısı oldukça sınırlı olup ulaşılabildiğimiz araştırmaların ekseriyeti dinî inanç, özellikle de muhafazakâr eğilimli dinî inançla insan hakları tutumu arasında olumsuz bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki Irene Gez'in 1985 yılında Amerikalı Hıristiyanlar üzerine yaptığı araştırmadır. Bu çalışmaya göre insan hakları tutumuyla muhafazakâr dinî inanç arasında -.47 korelasyon ilişkisi tespit edilmiştir (Getz, 1985). Moghaddam ve Vuksanovic tarafından 1990 yılında Kanada'da yapılan araştırmadaysa dindarlık ve insan hakları arasında -.30 düzeyinde bir olumsuz korelasyon saptanmıştır (Moghaddam & Vuksanovic, 1990). Bu çalışmalara ek olarak projemizin ortaklarından Andres Sjöborg (2008) İsveç'te, Pal Ketil Botvar (2008) da Norveç'te yaptıkları araştırmalarda da kısmen benzer sonuçlara ulaştıklarını rapor etmektedirler. Dindarlığın insan hakları tutumunu bazen olumlu bazen de olumsuz etkilediğini gözlemleyen Sjöborg ve Botvar bu durumun insan hakları ilkelerinin nitelikleri ve özellikle Müslüman öğrenciler için, azınlık olmayla ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Bu sonuçlara bakarak din ve dindarlığın bireylerin insan hakları tutumunu olumsuz etkilediğini ve bu prensiplerin benimsenmesini ve yaygınlaşmasını engellediği düşünülebilir. Ama durum bu kadar basit değildir. Henüz yeterince ampirik çalışma birikmiş olmasa da, teorik çerçevede ele aldığımızda temel insan hakları prensipleriyle din ve dindarlık arasında sadece olumsuz bir ilişki değil, bazen de olumlu ilişki söz konusudur. Ayrıca bu tutum her bir insan hakları prensibine göre de değişmektedir. Dolayısıyla insan hakları tutumu ve dindarlık arasında karmaşık biraz da problemleri bir ilişki olduğunu söylemek daha isabetli olur.

Çünkü din ve insan hakları biri diğeri bazen öznesi bazen de nesnesi olabilmektedir. Öncelikle, dünyada başarıya ulaşmış çeşitli medeniyetlerin özünde olan din, bugün İnsan Hakları çerçevesinde güvence altına alınan birçok değer öznesidir. Bu bağlamda dinin insan hakları kültürünün oluşmasına ve gelişmesine katkısı göz ardı edilemez bir gerçektir. Öte taraftan, dinî inanç ve bu inancı ifade etme hürriyeti insan hakları çerçevesinde güvence altına alınan en önemli temel hak ve özgürlüklerden bir tanesi olması nedeniyle de din bu ilişkinin nesnesi konumundadır.

[†] Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. (McFarland and Mathews 2005: 365-385).

Bu özne-nesne durumu söz konusu karmaşık ilişkinin problemsiz denebilecek karmaşık olmayan boyutudur. İlişkinin karmaşık ve problemlili olan tarafı, bu ikisi arasında zaman zaman ortaya çıkan çelişkidir. Bazen dinî inanç, ifade, tutum ve değerlerle, insan haklarının ön gördüğü bazı değerler arasında çatışma olabilmektedir. Örneğin İsviçre’de halk oylamasıyla ortaya çıkan minare yasağı; Danimarka’da yayınlanan karikatürler bu bağlamda ortaya çıkan sorunların başında gelir. Yine, insan haklarının ön plana çıkardığı laiklik, eşcinsellik, kürtaj, din değiştirme, basın hürriyeti gibi özgürlükler ve bunlara dayanan liberal değerler zaman zaman geleneksel dinî tutumlarla çelişebilmektedir. Kısaca, din ve insan hakları arasında “sevgi” ve “nefretin” birlikte olduğu karmaşık bir ilişki vardır. Dinin kamusal alandan dışlandığı seküler dünyada insan hakları güvencesinde olmak din için hayat öpücüğü olmuştur. Örneğin, insan hakları değerlerinin (göreceli de olsa) hâkim olduğu seküler Batı toplumlarında (Avrupa, Amerika ve Avustralya) yaşayan göçmen Müslümanların, bu haklar ve özgürlükler sayesinde dinî inançlarını kendi anavatanlarında mümkün olandan çok daha iyi bir şekilde yaşama ve ifade etme özgürlüğü bulduklarını söylemek mümkündür.

Batı toplumlarında yaşayan Müslüman göçmenlerin inançlarını özgürce ifade edebilmelerinin dolaylı olarak Hıristiyan inancı ve kilise için de anlamlı pozitif sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Seküler süreçte Batı toplumlarında cazibesini hızla yitiren Hıristiyanlık ve kilise, Müslüman göçmenlerden dolayı tekrar uyanış yaşamaktadır. Berlin, Londra, Paris, Viyana, Sydney, Amsterdam, Madrid, New York, Chicago ve Los Angeles gibi metropollerin sokaklarında yürüyen tesettürlü hanımlar ve sık sık görülmeye başlayan camiler/mescitler bir taraftan din ve vicdan hürriyetine güzel bir örnek teşkil ederken, diğer taraftan da Batılı bireylere kendi inançlarını ve dinî kimliklerini hatırlatmaktadır. Bu duruma tepki olarak Batı’da kiliselerin biraz daha canlandığını hatta muhafazakâr sağ partilerin bu durumdan istifade ederek güçlenip tek tek iktidar olduğunu Almanya, Fransa, İspanya, Danimarka ve son olarak da İngiltere ve Hollanda örneklerinde görmekteyiz.

Bu durum yine söz konusu ilişkinin problemsiz olumlu tarafına işaret etmektedir. Ancak zaman zaman dinî değerlerle İnsan Hakları değerlerinin kafa kafaya geldiği durumlara da şahit olmaktayız. Seksenli yıllarda yaşanan Selman Rushdi olayı; yakın geçmişte Avrupa’da yaşanan karikatür, minare ve son olarak, tesettür krizi; Amerika Birleşik Devletlerinde sıkça gündemi meşgul eden kürtaj ve eşcinsellik tartışmaları da bu ilişkinin problemlili tarafına örnek teşkil etmektedir. Medyaya yansdığı ve hafızalarda taze olduğu için verdiğimiz bu örneklerin dışında, din-dindarlık ve insan hakları ilişkisinin karmaşıklığına dair daha birçok örnek vermek mümkündür.

Pratikte yaşanan bu problemler ister istemez entelektüel tartışmalara da yansımakta, bir taraftan din adına insan haklarına, bir taraftan da insan hakları adına din özgürlüğüne eleştiriler yöneltilmektedir (Henkin, 1981). Özellikle de dinin İnsan Hakları prensiplerini ne derece dikkate alıp desteklediği ve bu prensiplerin yaygınlaşmasında ne derece katkıda bulunduğu sürekli sorgulanmaktadır (Littman, 2008). Tarihi sebepleri dikkate aldığımızda bu sorgulamalar anlamlıdır. Çünkü örneğin Hıristiyanlık, özellikle de Katolik Kilisesi, erken Aydınlanma çağının başından beri o zamanlarda temelleri atılan İnsan hakları hareketine şüpheyle yaklaşmış ve bu hareketi kendi kurumsal meşruiyetine tehdit olarak algılamıştır. İslam için de durum çok farklı değildir. İslam’ın

İnsan haklarının teorik kısmıyla fazla bir problemi yok ama insan haklarının uygulanması ile ilgili tereddütleri var.

3. İnsan Hakları ve İslam

Hıristiyanlık kadar, İslam'ın da İnsan Hakları hareketine mesafeli durup tereddüt içerisinde yaklaştığı söylenebilir. Hatta Hıristiyanlıkla kıyaslandığında, İslam ve İnsan hakları ilişkisinin daha çok problemlili olduğunu söylemek mümkündür (Ishaque, 1974; An-Na'im, 2008; Mayer, 2007; Littman, 1999) † Çünkü insan hakları hareketi 'bugün taşıdığı anlam itibarıyla' özünde Batı (Yahudi-Hıristiyan) kültürünün bir ürünü olduğuna inanılmakta (Panikkar, 1989) ve bazı prensiplerinin İslami değerlerle çeliştiği düşünülmektedir.[§] Daha da önemlisi, Batılı toplumlar ve hükümetler İslam dünyasını insan hakları prensipleri üzerinden sürekli eleştirmekte ve yeterli bulmamaktadır, hatta zaman zaman bu sebepten dolayı bazı İslam ülkelerinin iç işlerine bile müdahale edecek kadar ileri gitmektedir. Müslüman dünyanın insan haklarına mesafeli durup şüpheyile bakmasının başka haklı sebepleri de var: bu sebeplerin başında Batının özellikle de Avrupa ülkelerinin insan hakları konusunda çifte standart ve ikiyüzlü tutumları gösterilmektedir (Waldron, 2008). Örneğin Salman Rüşdi ve Danimarka'da yayınlanan karikatürler konusunu basın ve ifade özgürlüğü kapsamında değerlendiren Batı dünyasında, özellikle Avrupa'da, Yahudilik hakkında eleştiri yapmanın hapisle cezalandırılacak bir suç olarak görülmesi Müslümanlara bu ilkeleri dikte eden Batı'nın ne kadar ikiyüzlü ve art niyetli olduğu sıkça ileri sürülmektedir (Ignatieff, 2008). Bu ikiyüzlü tutuma ek bir başka haklı sebep de Batı'nın kolonyalist bir geçmişe sahip olması ve kolonyal söylemle insan hakları beyannamesinin benzer içerik taşımasıdır. Batılı ülkelerin sömürgeci yüzünü bilen Müslüman toplumlar, insan hakları hareketinin de emperyalist bir oyun olup Müslüman toplumların birlik ve dirliğini bozma projesi olduğuna inanmaktadırlar. Yakın geçmişte yaşanan Irak ve Afganistan işgali ve Amerikan askerlerinin Abu Gurayb Hapishanesinde uyguladığı işkence bu kanaati haklı çıkarmış ve İslam dünyasında İnsan Hakları Evrensel Beynamesi söylemine olan saygıyı derinden sarsmıştır (Littman, 1999: 59-64).

Ancak insan hakları söylemini söz konusu bu siyasi çerçeveden soyutlayıp, öngördüğü ilke ve prensipler bağlamında değerlendirdiğimizde İslam dininin aslında bu değerlerin büyük bir kısmıyla, özellikle de ikinci (*ekonomik ve sosyal haklar*) ve üçüncü kuşak (*cevre ve kültürel haklar*) insan haklarıyla bir probleminin olmadığını söyleyebiliriz (Nadvi, 1966: 1-8; Ishaque, 1974: 32; Akgunduz, 1991; Mevdudi, 1976: 10). Ama bazı yorumculara göre birinci kuşak insan hakları kapsamına giren bazı ilkeler İslami inanç ve değerlerle çatışmaktadır. Bunların başında din ve vicdan hürriyeti (dinden dönme/din değiştirme), İslam aile hukuku, özellikle kadın hakları ve kadın erkek eşitliği, evlenme (kadınların İslam inancına göre Müslüman olmayanla evlenememe mevzusu) boşanma kanunu ve miras hukuku gibi mevzular gelmektedir (Schacht, 1964; Schacht& Bosworth, 1979; Tibi, 2005). Bazı Müslüman düşünürlere göreyse Batı'da çok zor şartlar altında elde edilen insan hak ve hürriyetleri, İslam

† Konunun detaylı tartışması için Bkz. (Abdullahi Ahmed An-Na'im 2008); (Khalid M. Ishaque, 1974); (Mayer, 2007); (Littman, 1999)

§ Bu konuda bazı karşılaştırmalar için Bkz. (Şenturk, 2007); (Panikkar, 1982).

âleminde Asr-ı Saadet'ten beri zaten vardır (Akgunduz, 1991). Bu kanaatte olan ve İnsan Hakları hareketine zaten şüpheyle yaklaşan bazı Müslüman ülkelerin aydınlarının bir araya gelerek her bir maddesinde İslam Hukukunun referans alıldığı çeşitli alternatif insan hakları beyannameleri deklare etmiştir.**

Bununla beraber bu konuda farklı bakış açıları ve farklı yorumlar da mevcuttur. Bazıları İslam'ın farklı yorumlarının olduğunu ileri sürerek bu çatışma fikrini reddetmekte (Ramadan, 2008), bazıları İslami değerlerle İnsan Hakları değerlerinin bir birini tamamladığını (Feldman, 2008), bazı modernist Müslüman düşünürler de İnsan hakları ilkeleriyle çelişir gibi gözüken İslam hukukunun (*şeriat*) bazı yönleri yeniden yorumlanarak Şeriat ve insan hakları arasında bir sinerji geliştirilebileceğini ileri sürmektedir (Hathout, 2006).

Bütün bunlar İslam ve İnsan Hakları ilişkisini belirsiz, gergin ve karmaşık bir sorun haline getirmektedir. Dolayısıyla bu konuda bir genelleme yapmak imkânsız olmasa da çok zordur. Bu konuda zamana, mekâna, kişiye ve yoruma bağlı birçok değişken söz konusudur. İşte bu yüzden İslam inancının insan hakları algısı ve tutumu üzerine olan etkisi çok farklılık gösterebilir; olumlu olabilir, belirsiz olabilir, olumsuz olabilir veya hiç etkisi olmayabilir de.

Bizim bu çalışmada amacımız din, dindarlık ve insan hakları arasındaki ilişkiyi (daha spesifik olarak yukarıda bahsettiğim insan hakları ilişkisindeki söz konusu çok değişkenlilik durumunu) resmi dokümanlar ve entelektüel tartışmalar ışığında incelemek olmadığı için bu tartışmaların detayına girmeyi gerekli görmüyoruz. Bu çalışmanın amacı bu tartışmaların dışında kalan normal insanların bu konudaki tutum ve davranışlarını incelemektir. Böyle tartışmalı ve çok değişkenli olan bir konu üzerinde deneysel bilgi olmadan fikir yürütmek spekülasyon olmanın ötesine fazla bir anlam taşımayabilir. Spekülatif fikirler üzerine üretilen politikaların da başarı şansı genellikle sınırlı olur.

Çalışmamız bu ihtiyaca binaen başlatılan ve sürdürülmekte olan 'Değerler, Din ve İnsan Hakları' başlıklı uluslararası bir projenin Türkiye kısmıyla ilgili elde edilen *ilk bulgularını* içermektedir. Söz konusu bu projenin gayesi farklı dinî grupların insan hakları tutumlarını karşılaştırmaktır; çoğu Avrupa ve Asya'da bulunan 15 den fazla ülkeyi kapsayan bu araştırmada Müslüman ve Hıristiyanların İnsan hakları beyannamesinin taşıdığı değerleri ne derece benimseyip benimsemediği ve ne derece bu değerlerin lehine veya aleyhine bir tutum içerisinde oldukları ve bu tutumda dindarlığın ve diğer bazı demografik değişkenlerin rolü araştırılmaktadır. Farklı ülkeler ve farklı kontektlerde (azınlık-çoğunluk olma gibi) bulunan Müslüman ve Hıristiyan nüfusun hem dindarlıklarının hem de insan hakları tutumunun buldukları kontektin etkisinde olabileceği gerçeğinden hareketle bu proje dünyanın farklı bölgelerinden ülkeleri içine alan karşılaştırmalı bir araştırmadır.

Proje İslam, Hıristiyan ve seküler arka plana sahip lise son sınıf öğrencileriyle sınırlıdır. Bu seçimin biri teorik diğeri pratik olmak üzere iki sebebi var; Teorik olarak,

** 1981 yılında *İslami İnsan Hakları Evrensel Beynamesi*, 1990 yılında da *Kahire İnsan Hakları Beynamesi* deklere edilmiştir.

meslek liselerinden farklı olarak genel bir eğitim alan lise son sınıf öğrencileri makro ve mezo seviyede kendi toplumlarında gelecek kuşağın liderleri olma ihtimalleri yüksektir. Dolayısıyla, bu toplumların geleceği, özellikle birlik ve beraberliği, büyük oranda bu öğrencilerin din ve insan hakları konusundaki tutumlarına ve bu ikisi arasındaki etkileşime dayanacaktır. Pratik açıdan da, okul ortamı öğrencilere kolay ve sistematik bir şekilde ulaşım, zaman ve maddi maliyet açısından büyük imkân tanımaktadır. Ayrıca konu gelişim psikolojisi açısından da değerlendirilerek, sadece Müslüman ve Hıristiyan öğrenciler değil seküler arkalana sahip öğrenciler de araştırmaya dâhil edilmiştir. Çünkü bu ergenlik döneminde öğrenciler bir moratoryum süreci yaşadığından herhangi bir din veya dünya görüşüyle ilgilenmiyor olabilirler. Bir başka sebepte çeşitli ülkelerde hızla devam eden sekülerleşme sürecidir. Artık din konulu deneysel araştırmalar özellikle Batılı ülkelerde kültürel ya da kurumsal olarak herhangi bir dünya diniyle kendini tanımlamayan büyük ya da küçük bir gurubun olduğu gerçeğini dikkate almak zorundadır.

4. Yerel Bağlam: Türkiye

Hem tarihi hem de bugünkü konumu itibarıyla, İslam ve Batı dünyası arasında bir köprü konumunda olup, bir ayağı Avrupa Birliğinde olan Türkiye, İnsan Hakları bağlamında incelenmesi gereken önemli ülkelerden biridir. Türk toplumu, derin İslami geleneğine rağmen, Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinden itibaren yoğun ve problemlili bir Batılılaşma ve sekülerleşme süreci yaşamıştır. Bu süreç aynı zamanda kendi anti-tezini üretmiş, Batılılaşma ve laikleşme karşılığı dinî yerel hareketler de güçlenerek bireysel, kültürel ve siyasi yapıyı şekillendirmeye başlamıştır.

Dolayısıyla, hem iç dinamikleri (din-devlet ilişkisi) hem de dış dinamikleri (Avrupa Birliği süreci) bakımından, Türkiye/Türk halkının insan hakları konusundaki tutumu ve dinin ne derece bu tutumu etkilediği araştırılması gereken önemli konulardan biridir. Böyle bir araştırmanın sonucu hem eğitim ve kültürel politikalar geliştirilmesine faydalı olabileceği gibi hem de Avrupa Birliği sürecinde olan ülkemizin dış politikalarına katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

5. Araştırma Problemi

6. Uluslararası bir proje olarak bu araştırma, çeşitli kültürel ve dini arka plana sahip lise son sınıf öğrencilerinde dini tutum ve davranışların insan hakları tutumuna olan etkisini incelemektedir. Söz konusu uluslararası projenin bir parçası olan bu yerel araştırmanın problemi ilgili örneklem özelliklerini kontrol ederek dini tutum ve davranışla insan hakları tutumu arasında ne tür bir ilişki olduğudur. Başka bir ifadeyle, *“bu araştırma kapsamında İnanç, davranış ve ait olma olarak ölçtüğümüz dindarlığın insan hakları tutumunun belirleyicisi olup olmadığını, eğer belirleyiciyse nasıl ve kimin için belirleyici olduğu”* konusu bu araştırmanın problemidir.

Problem cümlesinde geçen ‘ilişki’ kavramı dinî tutum ve davranışla insan hakları tutumu arasında potansiyel tahmin edici bağa işaret etmektedir. Bu ilişki olumlu, olumsuz, belirsiz veya anlamsız olabilir. Yine problem cümlesinde geçen ‘örneklem özellikleri’ üzerine araştırma yapılan katılımcıların bireysel seviyede demografik, psikolojik, politik, kültürel ve dinî özelliklerine işaret eder.

Dinî tutum ve davranışla ilgili spesifik soruları araştırmak için İslam inancına dair Tanrı tasavvuru, Hz Muhammed algısı, Kur'anı Kerim algısı, ibadet sıklığı gibi çeşitli dini tutum ve davranışlar belirlenip ölçüldü. Öğrencilerin insan Hakları konusundaki tutumunu araştırmak için birinci, ikinci ve üçüncü kuşak İnsan Hakları ilkelerinin çeşitli yönleri (siyasi, ahlaki ve ekonomik) belirlendi ve ölçüldü. Son olarak, bireysel seviyede demografik özellikler, psikolojik, politik ve kültürel eğilimler soruşturuldu.

7. Sınırlılıklar

Araştırma İstanbul, Çanakkale, Bursa, Eskişehir'de bulunan çeşitli liselerde okuyan 353 son sınıf öğrenci ve hazırlanan ölçek sorularıyla sınırlıdır.

8. Çalışmanın Evreni ve Örneklem

Türkiye'de mevcut tüm lise son sınıf öğrencileri bu araştırmanın kapsamını teşkil etse de, çalışmada İstanbul, Çanakkale, Bursa ve Eskişehir'de okuyan lise son sınıf öğrencilerine ulaşılma hedeflenmiş ama Milli Eğitim Bakanlığının bu konuda getirdiği sınırlamalardan dolayı bu hedef gerçekleştirilememiştir. Buna rağmen yaklaşık 1500 adet civarında anket dağıtılmış ama bu makalenin yazıldığı tarih itibarıyla sadece 395 adet geriye dönüş olmuştur. Bunlardan 42 tanesi çeşitli istatistiksel kriterlere sahip olmadığı için değerlendirmeye alınmamıştır.

9. Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı olarak çalışmanın amaçları doğrultusunda öğrencilerin dinî tutum ve davranışlarını ve bu tutum ve davranışların insan hakları tutumuna olan etkisini ortaya çıkaracak şekilde projenin yürütücüsü olan Radboud Üniversitesi Ampirik Teoloji bölümü tarafından hazırlanan üç ayrı ölçek kullanılmıştır. Bu ölçeklerin ilki *demografik değişkenlerle* ilgili olup uluslar arası araştırmalarda sıkça kullanılan standart sorulardan seçilmiştir. İkinci ölçek *bağımsız değişkenlerle* (dini tutum ve davranışlar) ilgili olup yine Radboud Üniversitesi Ampirik Teoloji bölümü tarafından 20 yıla yakın bir zaman diliminde geliştirilen dini tutum ve davranış ölçen sorulardan oluşmaktadır. Ancak bu projeye has bu sorulara İslam dinine ilişkin inanç tutum ve davranışları da içine alan maddeler eklenmiştir. Üçüncü ölçek bağımlı değişkenlerle (insan haklarıyla) ilgili olup Johannes A. van der Ven ve arkadaşları (2004) tarafından yürütülen Güney Afrika İnsan Hakları ve Din projesinde uygulanan sorulardan uyarlanmıştır. Toplam 37 madde ve üç ayrı bölümden oluşan anket Türkçeye çevrilmiş ve bazı sorular ve kavramlar üzerinde Türkiye'ye has kültürel farklılıklar ve siyasi hassasiyetler dikkate alınarak gerekli bazı değişiklikler yapılmıştır.

10. Verilerin Analizi

Bu çalışmada deneklere çeşitli insan hak ve özgürlüklerine kapsayan 40 ayrı soru soruldu. Dini inanç ve davranışların insan hakları tutumu üzerine olan etkisini belirlemek için bu 40 maddelik temel hak ve özgürlükler içerisinden ahlaka dair '*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*' prensibini, dini ve geleneksel değerlerle çatışma ihtimali dikkate alınmış ve *bağımlı değişken* olarak seçilmiştir. Deneklerin bu kanaat hakkındaki tutumlarını (olumlu-olumsuz- belirsiz) etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla da sınıflandırma

ağaçları yöntemi (*Classification tree method*) kullanılmıştır. Verilerin istatistiksel analizlerinde SPSS for Windows (ver.18.0) istatistik paket programından yararlanılmıştır.

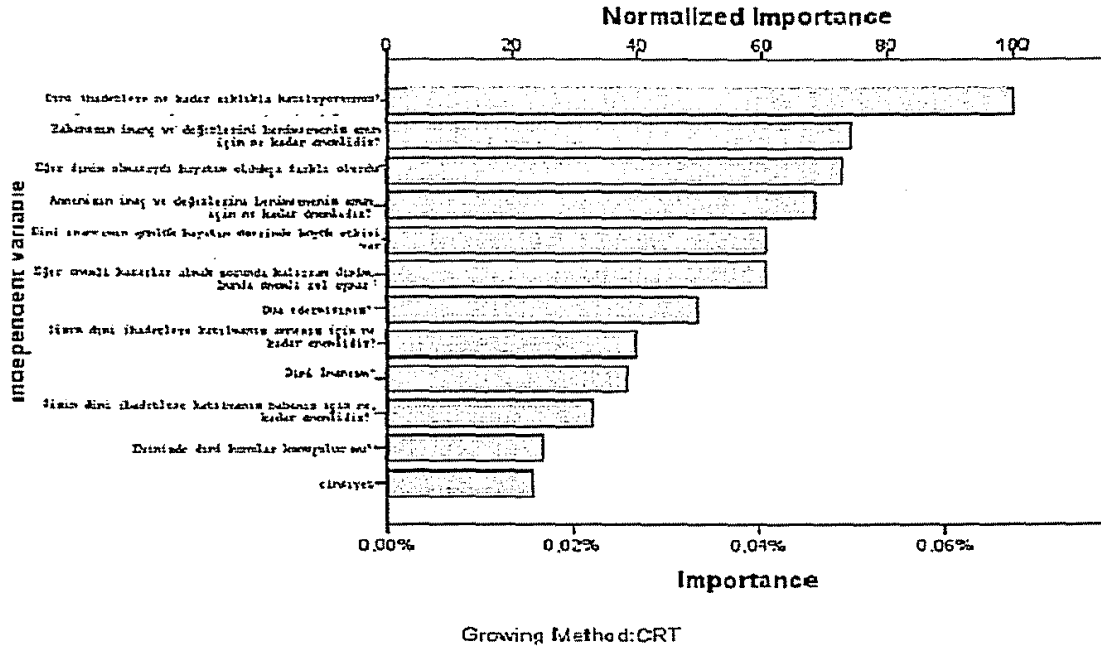
Bu çalışmada ‘*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*’ bağımlı değişken, dindarlıkla ilgili aşağıda sıralanan maddeler bağımsız değişken, demografik özelliklerden de sadece cinsiyet maddesi *kontrol değişkeni* olarak modelde yerini almıştır.

Dindarlıkla ilgili bağımsız değişkenler:

- Evde dini konuların konuşma sıklığı
  - a. “*Evinizde dini konular konuşulur mu?*”
- Ebeveynin dini değerlerini benimseme
  - a. “*Babanızın inanç ve değerlerini benimsemeniz onun için ne kadar önemlidir?*”
  - b. “*Annenizin inanç ve değerlerini benimsemeniz onun için ne kadar önemlidir?*”
- Dine verilen önem
  - a. “*Din sizin için ne kadar önemlidir?*”
- Dini inancın günlük yaşama etkisi
  - a. “*Dini inancımın günlük hayatım üzerinde büyük etkisi var*”
  - b. “*Eğer önemli kararlar almak zorunda kalırsam dinim bunda önemli rol oynar*”
  - c. “*Eğer dinim olmasaydı hayatım oldukça farklı olurdu*”
- İbadetlere katılım
  - a. “*Camideki dini ibadetlere ne sıklıkla katılıyorsunuz?*”
  - b. “*Dini ibadetlere katılmanız anneniniz için ne kadar önemlidir?*”
  - c. “*Dini ibadetlere katılmanız babanız için ne kadar önemlidir?*”
- Dua etmek
  - a. “*Dua eder misiniz?*”

Analizin güvenilirliği ve tutarlılığı için dindarlığı ölçen birbirine yakın maddeler, örneğin, ebeveynin dini değerlerinin benimsenmesiyle ilgili iki soru [“*Babanızın(1) / annenizin(2) inanç ve değerlerini benimsemeniz onlar için ne kadar önemlidir?*”] ikisinin ortalamasına dayalı üçüncü bir değişken oluşturmadan hem anne hem de baba için ayrı maddeler halinde modele dâhil edilmiştir.

Şekil 1.

Dependent Variable: Yasalacınız bir vatandaşın kendi seçtiği enleki standarda göre yazara hakkını korumalı

Bağımlı değişkeni önemli düzeyde etkileyen bağımsız değişkenler önem sıralarına göre Şekil 1 de verilmiştir. Bunlar sırasıyla şunlardır:

1. İbadetlere katılım ("Dini ibadetlere ne sıklıkla katılıyorsunuz?")
2. Babanın dini değerlerini benimseme ("Babanızın dini inanç ve değerlerini benimsemeniz onun için ne kadar önemlidir?").
3. Dini inancın günlük yaşama olan etkisi-I ("Dini inancım olmasa hayatım farklı olurdu").
4. Annenin dini değerlerini benimseme ("Annenizin dini inanç ve değerlerini benimsemeniz onun için ne kadar önemlidir?").
5. Dini inancın günlük yaşama olan etkisi-II ("Dinimin günlük hayatım üzerinde büyük etkisi var").
6. Dini inancın günlük yaşama olan etkisi-III ("Önemli kararlar aldığım da dinim büyük rol oynar").
7. Dua etmek ("Dua eder misiniz?")
8. İbadetlere katılım ("Dini ibadetlere katılmanız anneniz için ne kadar önemlidir?"), % 40
9. Dine verilen önem ("Din sizin için ne kadar önemlidir?").
10. İbadetlere katılım ("Dini ibadetlere katılmanız babanız için ne kadar önemlidir?").

11. Evde dini konuların konuşma sıklığı (“Evinizde dini konular konuşulur mu?”)
12. Cinsiyet

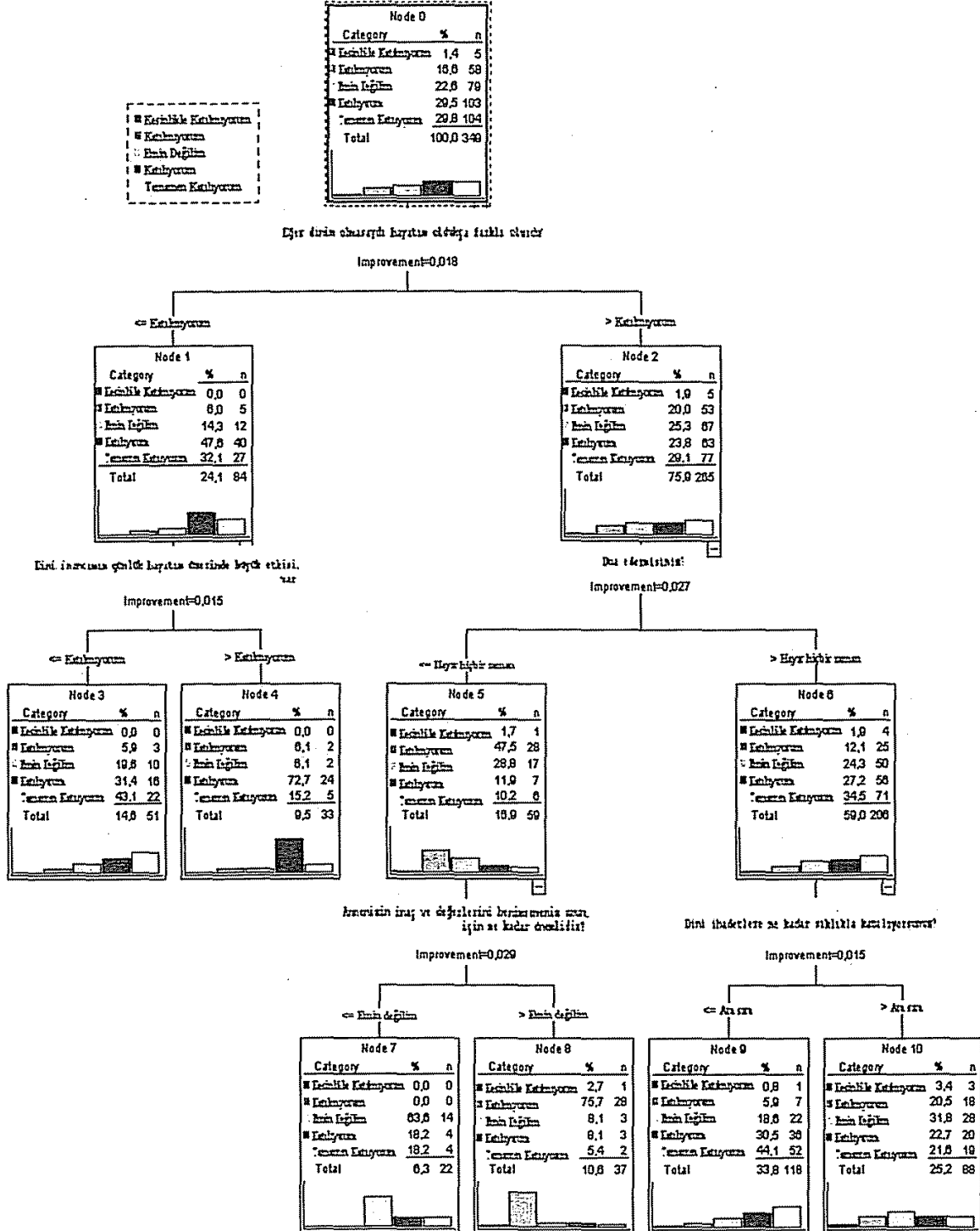
11. Bulgular

Bu modele dayanarak yapılan analizler sonucunda oluşturulan *Optimum Ağaç (Classification Tree)* Şekil 2’de verilmiştir. Şekil 2 incelendiğinde dindarlığın ölçütü olarak kullandığımız yukarıdaki bağımsız değişkenlerden (11 adet) deneklerin ahlaka dair insan hakları konusundaki tutumunu birinci derecede etkileyen faktörün bu kişilerin günlük yaşamlarında dine verdikleri önem (*‘Dini inancım olmasa hayatım oldukça farklı olurdu’*) olduğu görülür.. Çünkü söz konusu denekler ilk önce “dini inancım olmasa hayatım oldukça farklı olurdu” şeklinde tanımlanan değişkene göre alt gruplara (Node 1 ve Node 2) ayrılmışlardır. Dolayısıyla bu amaçla yapılacak çalışmalarda bu hususun dikkate alınmasında büyük yarar olduğu söylenebilir. Dikkat edileceği üzere Node 1, deneklerin dini inançlarının onların günlük hayatlarını ne derecede etkilediğine bağlı olarak yeniden iki alt gruba (Node 3 ve Node 4) ayrılmıştır. Bu durum, sadece “dini inancım olmasa hayatım oldukça farklı olurdu” şeklinde tarif edilen değişkenden yararlanılarak söz konusu deneklerin ahlaka dair insan hakları konusundaki tutumları hakkında yeterli düzeyde bilgi elde edilmesinin mümkün olamayacağını bir göstergesidir. Dolayısıyla söz konusu bireylerin insan hakları konusundaki tutumlarına ilişkin güvenilir bilgiler elde edebilmek için bu sorunun yanında bu kişilere bir de ‘dini inançlarının onların günlük hayatlarını ne derecede etkilediğini’ sormak gerekir.

Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde (Node1, Node3 ve Node4), *‘Dinim olmasaydı hayatım çok farklı olurdu’* ve *‘Dinimin günlük hayatım üzerinde büyük etkisi var’* şeklindeki ifadelerle “**Katılmıyorum**” diye cevap verenlerin büyük bir kısmının (%43,1, n=22), *‘Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır’* ifadesi hakkında “**Tamamen Katılıyorum**” diyerek olumlu görüş bildirdikleri görülmüştür. Diğer taraftan *‘Dini inancım olmasa hayatım oldukça farklı olurdu’* ifadesine “**Katılmıyorum**” şeklinde cevap verip de *‘Dinimin günlük hayatım üzerinde büyük etkisi var’* şeklindeki ifadeye “**Katılıyorum**” şeklinde cevap verenlerin büyük bir kısmının *‘Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır’* ifadesi hakkında olumlu görüş bildirdikleri görülmüştür (%72,7, n=24).

Sekil 2.

Yasal olarak bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır.

Şekil 2 de görülen sınıflandırma ağacının sağ tarafı yani “eğer dinim olmasaydı hayatım farklı olurdu” görüşüne katılanların (**Node2**) , ‘*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*’ şeklindeki ifadeye katılıp katılmadıklarına ilişkin güvenilir bilgilerin elde edilebilmesi için bu deneklere dua edip etmediklerine ilişkin başka bir sorunun da yöneltildiğinde yarar vardır. (**Node 5 ve Node6**). Bu deneklerden dua etmeyenlerden (**Node 5**) ‘*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*’ şeklindeki ifadeye ilişkin görüşleri aynı zamanda bu deneklerin annelerinin inanç ve değerlerinin kendileri için ne kadar önem arzettiğine bağlı olarak değiştiği görülmüştür (**Node 7 ve Node 8**). Bu deneklerden **dua edenlerin** (**Node 6**), ‘*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*’ şeklindeki ifadeye ilişkin görüşleri ise aynı zamanda bu deneklerin ne sıklıkla dini ibadet yaptıklarına bağlı olarak değiştiği görülmüştür (**Node 9 ve Node 10**). Bu deneklerden dini ibadetleri sık bir şekilde yapmayanların (**Node 9**) büyük bir kısmının (%44.1, n=52) “*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*” şeklindeki ifadeye “*tamamen katıldıkları*” yönünde görüş bildirdikleri görülmüştür. Diğer taraftan dini ibadetlerini sık bir şekilde yapanların (**Node 10**) ise daha ziyade (%31.8, n=28) “*emin değilim*” yönünde görüş bildirmişlerdir.

‘*Dinim olmasaydı hayatım çok farklı olurdu*’ ifadesine “**Katılıyorum**” diye cevap verenlerin büyük bir kısmı, ‘*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*’ ifadesi hakkında **olumlu** tutum sergilediğini görüyoruz [“**Tamamen katılıyorum**”= % 29. 1, n=77 ; “**Katılıyorum**” = % 23,8, n=63]. Ancak diğerinden farklı olarak bu tabloda “katılmıyorum” (%20) ve “Emin değilim” (%25) toplam %45 (n=120) oranında “katılmama” durumu söz konusudur. Bu tutumun ortaya çıkmasında başka faktörlerin karşılıklı etkileşim içerisinde olduğunu görüyoruz. Bu faktörlerin ilki “dua” ikincisi de “dini ibadetlere katılma sıklığı” olarak belirlediğimiz bağımsız değişkenlerdir. Buna göre ‘*Dini inancım olmasa hayatım oldukça farklı olurdu*’ ifadesine “**Katılan**” ve ‘*Dua eder misiniz?*’ sorusuna “**Evet, yeri geldikçe ederim**” diyenlerden “**Ara sıra veya daha az bir sıklıkta**” dini ibadetlere **katılanların** çoğu (% 44, n=52) ‘*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*’ ifadesine “**Tamamen katılarak**” olumlu tutum sergilemişlerdir. Dini ibadetlere “**Ara sıra ve fazlası sıklıkta**” katılanların (%31, n=28) “**Emin değilim**” diyerek insan haklarının ahlaka dair söz konusu bu prensibi hakkında “**Belirsiz**” bir tutum sergilediği görülmektedir.

Yine Sınıflandırma ağacının sol tarafında önemli başka bir tablo daha söz konusudur. Ağaçta yer alan sırasıyla **Node 0, Node 2, Node 5, Node 7 ve Node 8** tablolarındaki değerler incelendiğinde, ‘*Dini inancım olmasa hayatım oldukça farklı olurdu*’ ifadesine “**Katılan**” ama ‘*Dua ederimsiniz?*’ sorusuna “**Hayır, hiçbir zaman**” diye cevap verenlerden ‘*Annenizin dini inanç ve değerlerini benimsemeniz onun için ne kadar önemlidir?*’ sorusuna “**Önemlidir**” veya “**Çok önemlidir**” diye cevap verenlerin büyük çoğunluğu (%75, n=28), ‘*Yasalarımız bir vatandaşın kendi seçtiği ahlaki standarda göre yaşama hakkını korumalıdır*’ ifadesine “**Katılmıyorum**” diye cevap vererek bu konuda **olumsuz** bir tutum sergilemişlerdir.

Sonuç: Bulguların Yorumu ve Öneriler

inanç, davranış ve ait olma olarak ölçtüğümüz dindarlığın insan hakları tutumunun belirleyicisi olup olmadığını, eğer belirleyiciyse nasıl ve kimin için belirleyici olduğu konusunu araştırıldığı bu çalışmada şu anlamlı sonuçların doğurduğu söylenebilir:

a- Bu çalışmadan çıkabilecek sonuçlar araştırmaya katılan deneklerle, sorulan sorularla ve araştırmanın yapıldığı zaman ve mekânla sınırlıdır. Bu çalışma daha fazla ya da daha az denekle yapılırdı farklı sonuçlar verebilirdi.

b- Araştırmamız dinî inanç ve davranışın insan haklarıyla ilgili ahlaki prensipler konusundaki tutuma etki yaptığını göstermektedir. Ama bu etki oldukça karmaşıktır; bazen olumlu, bazen olumsuz, bazen de belirsizdir. Kanaatimizce bunun en önemli sebebi dinin çok boyutlu bir fenomen olmasıdır. Dolayısıyla dindarlık da bu boyutlara göre değişmektedir.

c- Araştırmamızda dindarlığı en iyi ölçen maddeler '*Eğer dinim olmasaydı hayatım oldukça farklı olurdu*', '*Dini inancımın günlük hayatım üzerinde büyük etkisi var*' ifadeleri ve '*dua*' değişkeni olmuştur. Önceki iki maddeye olumsuz cevap verenlerin günlük hayatında dine fazla önem vermediği ve insan haklarının *liberal* ahlak anlayışına olumlu yaklaştığı anlaşılmaktadır. '*Dine günlük hayatında önem veren*', '*yeri geldikçe dua eden*' ve '*dini ibadetlere sıkça katılan*' deneklerin de çoğunluğu (% 31,8) liberal ahlak konusunda "**belirsiz**" tutum sergilemişlerdir. Yine aynı gurubun sadece %20,5'i olumsuz tutum sergilemiştir. Bu sonuçtan '*dine günlük hayatta verilen önem*', '*dua*' ve '*dini ibadetlere sıkça katılma*' bir araya gelince ancak liberal ahlak anlayışı üzerinde "**olumsuz**" bir tutum oluşturabildiği anlaşılmaktadır.

d- '*Dini inancım olmasa hayatım oldukça farklı olurdu*' ifadesine "**Katılan**" ama '*Dua eder imsiniz?*' sorusuna "**Hayır, hiçbir zaman**" diye cevap verenlerden '*Annenizin dini inanç ve değerlerini benimsemeniz onun için ne kadar önemlidir?*' sorusuna "**Önemlidir**" veya "**Çok önemlidir**" diye cevap veren deneklerin büyük çoğunluğunun (%75, n=28), insan haklarının ön plana çıkardığı liberal ahlak anlayışını benimsemediğini ve "**olumsuz**" bir tutum sergilediği anlaşılmıştır. Bu sonuca göre, ailevi ve geleneksel değerlerle dinî değerlerin interaksyonu daha etkili bir sonuç üretmekte ve liberal ahlak konusunda bu çalışmada çıkan "**en olumsuz**" tutumun belirleyicisi olmaktadır.

Deneklerin lise son sınıf olması hem araştırmanın yürütülmesinde hem de soruların anlaşılmasında ciddi sorunlar üretmiştir. Bu yüzden çalışmada çok fazla "**emin değilim**" cevabı çıkmıştır. Bu konuda yapılacak yeni çalışmalarda yüksek tahsil ve daha ileri yaşta deneklerin tercih edilmesi faydalı olabilir. Anketlerin uzunluğu, kullanılan *Likert* ölçeği ve "**emin değilim**" ifadesinin bir seçenek olarak sunulması da ciddi istatistiksel sorunlara sebep olmaktadır. Bu ölçek yerine puanlama ölçeğinin (1-5 veya 1-7) kullanılması daha güvenilir sonuçlar verebilir. Son olarak, araştırmamız dindarlığın geleneksel değerlerle birlikte ele alındığında anlamlı sonuçlar doğurduğunu gösteriyor. Dini inanç ve davranışların bağımsız değişken olarak test edildiği çalışmalarda dindarlığın geleneksel ve ailevi değerlerle birlikte ele alınması faydalı sonuçlar doğurabilir.

Kaynakça

Akgündüz, Ahmet (1991). *İslam'da İnsan Hakları Beyannamesi*, İstanbul: Timaş Yay. An-Na'im, Abdullahi Ahmed (2008). *Islam and the Secular State*, Boston: Harvard University Press.

Barrows, S. Thomas (1981). *College Students' Knowledge and Beliefs: A Survey of Global Under- Standing*, New Rochelle: Change Magazine Press.

Botvar, Pal Ketil (2008). *Religion, Politics, or Family Background-what Matters most? Preliminary Findings on Attitudes to Religion and Human Rights Among Norwegian Youth*. Conference on Human Rights and Religion, Radboud University-Nijmegen.

Duckitt, John (2001). "A dual-process Cognitive-Motivational theory of Ideology and Prejudice". *Advances in Experimental Social Psychology*, 33, ss. 41-113.

Feldman, Noah (2008). "Why Shariah?". *New York Times*, 16 March, 2008,

Getz, Irene (1985). *Moral Reasoning, Religion, and Attitudes Toward Human Rights*. (Doctoral Dissertation), University of Minnesota.

Harff, Barbara (1987). "Empathy for Victims of Massive Human Rights Violations and Support for Government Intervention: A Comparative Study of American and Australian Attitudes", *Political Psychology*, 8, 1987, ss. 1-20.

Hathout, Maher (2006). *In Pursuit of Justice: The Jurisprudence of Human Rights in Islam*, Los Angeles: Muslim Public Affairs Council Press.

Henkin, Luis (2008). *The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights*, New York: Columbia University Press.

Holsti, Ole R. (2000). "Public Opinion on Human Rights in American Foreign Policy", In D. P. Forsythe (Ed.). *The United States and human rights: Looking inward and outward*, Lincoln: University of Nebraska Press.

Ignatieff, Michael (2005). *American Exceptionalism and Human Rights*, Princeton University Press.

Ishaque, M. Kahild (1974). "Human Rights in Islamic law", *Review of the International Commission of Jurists* 12(30-9), 32.

Littman, David (1999). "Universal Human Rights and 'Human Rights in Islam'", *Mainstream*. Feb/March, 1999. <http://www.dhimmi.org/Islam.html>.

_____ (1999). "Islamism Grows Stronger at the United Nations", *Middle East Quarterly*, Sept. 1999, pp. 59-64.

_____ (2008). "Human Rights and Human Wrongs", *National Review Online*. <http://www.nationalreview.com/comment/comment-littman011903.asp>.

Mawdudi, Abul A'la (1976). *Human rights in İslam*, Leicester: The Islamic Foundation Press.

Mayer, Elizabeth Anne (2007). *Islam and Human Rights*, 4th Ed. Boulder, Colorado: West view Press.

McCormack, Inez (2008). Cited in “Islam & Human Rights: Defending Universality at the United Nations” by Austin Dacey, Center for Inquiry, Inc.

McFarland, Sam & Mathews, Melissa (2005). “Who Cares about Human Rights?”, *Political Psychology*, Vol. 26, No. 3 , ss. 365-385.

Moghaddam, M. Fathali M. & Vuksanovic, Vuk (1990). “Attitudes and Behavior toward Human Rights Across Different Contexts: The Role of Right-wing Authoritarianism, Political

Ideology and Religiosity”, *International Journal of Psychology*, 25, ss. 455-474.

Nadvi, Syed Muzaffar-ud-Din (1966). *Human Rights and Obligations* (in the Light of the Qur'an and Hadith). Dacca.

Panikkar, Raimundo (1989). “Is the Notion of Human Rights a Western Concept?” in *Breakthrough*, P.31. New York: Global Education Associates, Spring 1989.

_____ (1982). “Is the Notion of Human Rights a Western Concept?”. *Diogenes*. 1982, 30.75: ss. 75-102.

Ramadan, Tariq (2000). *Islam, the West and the Challenges of Modernity*. The Islamic Foundation Press.

Schacht, Joseph (1964) *An Introduction to Islamic Law*, Oxford University Press.

Schacht, Joseph & Bosworth, C.E. (1979). *the Legacy of Islam*, 2nd Ed. Oxford University Press.

Spini, Dario & Doise, Willem (1988). “Organizing Principles of Involvement in Human Rights and their Social Anchoring in Value Priorities”. *European Journal of Social Psychology*, 28, ss. 603-622.

Senturk, Recep (2007). *İnsan Hakları ve İslam*, İstanbul: Etkileşim Yay.

Sjöborg, Andres (2008). *Human Rights and Values: Preliminary findings on attitudes to religion and human rights among Swedish youth*, Conference on Human Rights and Religion, Radboud University-Nijmegen.

Tibi, Bassam (2005). *Islam between Culture and Politics* (2nd Ed.) New York: Palgrave MacMillan.

Van der Ven, J.A., Dreyer, J.S. & Pieterse, J.C. (2004). *Is there a God of Human Rights? The Complex Relation between Human Rights and Religion: A South African Case*, Leiden: Brill.

Waldron, Jeremy (2008). “What to do About Hate Speech?”, *The New York Review of Books*, volume 55, number 12. <http://www.nybooks.com/articles/21624>.

<http://www.nytimes.com/2008/03/16/magazine/16Shariaht.html?sq=noah%20feldman&st=cse&scp=5&pagewanted=all>